

Wolfgang Stegmüller

Μεταφυσική και γλώσσα

Σήμερα δίνεται στη γλώσσα από την πλευρά της φιλοσοφίας μεγαλύτερη προσοχή απ' ό,τι παλαιότερα. Πολλά που κάποτε θεωρηθήκανε υπόθεση της νόησης αποδείχτηκαν γλωσσική υπόθεση. Όπως π.χ. η λύση του «προβλήματος των αντινομιών» και «τά γνωσιολογικά όρια». Αυτή η τελευταία έκφραση της κριτικής Ιδεαλιστικής φιλοσοφίας αποτέλεσε ένα προειδοποιητικό σήμα έναντι όλων των προσπαθειών να προχωρήσει κανείς ως τις υπερβατικές περιοχές, εκεί όπου ο άνθρωπος εγκαταλείπεται από τις προϋποθέσεις και τα κριτήρια της σίγουρης γνώσης. Ασφαλή κριτήρια γνώσης λείπουν άλλωστε ήδη και στο εμπειρικό πεδίο όπου κανείς εξαρτάται από υποθετικές εικασίες. Αυτές όμως οι εικασίες είναι έννοητες όσο είναι δυνατό να γίνει λόγος για μικρότερη ή μεγαλύτερη επικύρωση, επαλήθευση κλπ. με βάση τα εμπειρικά κριτήρια. Όταν αυτά τα κριτήρια δεν υπάρχουν τότε παύει να ισχύει και η έννοια της σταδιακής δυνατότητας για επικύρωση και δεν μπορεί να παρεισφρύσει ο σχηματισμός υποθέσεων μεταξύ της ριζικής διάζευξης - διάζευξη που άλλοτε ήταν παραδεκτή για το σύνολο της γνώσης - «απόλυτη αναγκαία γνώση ή πλήρης άγνοια».

Ένώ για τον εμπειρικό πραγματικό κόσμο δεν είναι δυνατό ή δεν

είναι όπωσδήποτε δυνατό νά λεχτεί: «έάν δέν υπάρχει γνώση αὐτοῦ τοῦ κόσμου (μέ τήν έννοια τῆς γνώσης πού αποκλείει τίς πλάνες καί τά σφάλματα) δέν υπάρχει καί έπιστήμη γιά τόν κόσμο αὐτό.» Τό ανάλογο Ισχύει βέβαια καί γιά κάθε υπερβατικό: «έάν δέν υπάρχει όριστική γνώση γιά τό υπερβατικό δέν υπάρχει έπίσης έπιστήμη γι' αὐτό». Έδῶ πρόκειται λοιπόν πάντα γιά τά όρια τῆς γνώσης. Ό τονισμός τῶν όρίων τῆς γνώσης πῆρε όξύτερη μορφή από τό νεότερο θετικισμό μέ τή μετατροπή τους σέ γλωσσικά όρια. Όχι μόνο δέν μπορεί νά γνωρίσει κανείς τίποτα από τό υπερβατικό, αλλά οὔτε νά μιλάει γι' αὐτό. Μάλιστα καί αὐτή ή τελευταία απόφανση «δέν μπορεί κανείς νά μιλάει γιά τό υπερβατικό» έχει μόνο τότε νόημα, όταν έκλαμβάνεται σάν μιά ψευτοαντικειμενική πρόταση, τῆς όποίας ή συγκεκριμένη διατύπωση έπρεπε στήν πραγματικότητα νά είναι: «στή λέξη (τό υπερβατικό) δέν μπορεί νά δοθεῖ κανένα έπιστημονικό νόημα».

Ή επίθεση δέ στρέφεται μόνο έναντίον εκείνων τῶν ἀποφάσεων πού κατά τό συνηθισμένο λεκτικό νόημα έχουν ως αντικείμενα υπερβατικά φαινόμενα. Έπίσης πολλά είδη γλωσσικῶν μορφωμάτων πού έμφανίζονται στή φιλοσοφία μέ τήν απαίτηση νά αποτελοῦν προτάσεις, αποδεικνύονται κατά τή θετικιστική άποψη σάν άνεννόητες ψευδοπροτάσεις, όταν κανείς προβεῖ σέ μιά «λογική άνάλυση τῆς γλώσσας». Έδῶ φαίνεται νά προβάλλει μιά άλλη δυνατότητα, δηλ. πετυχαίνοντας μέ ένα χτύπημα δύο στόχους, νά δώσει ένα όρισμό τῆς μεταφυσικῆς καί συνάμα τήν αἰτιολόγηση τῆς άπορριψῆς της: όλα όσα δέν έξαρκοῦν στους κανόνες τῆς γλωσσικῆς λογικῆς είναι μεταφυσική καί συνεπῶς άνεννόητα.

Αὐτή ή θέση πρέπει νά μάς άπασχολήσει. Έδῶ δέν είναι οὐσιώδες νά έξεταστεῖ ποιά συγκεκριμένα έπιχειρήματα χρησιμοποιήθηκαν υπέρ τῆς άποψης αὐτῆς, άλλ' αν είναι κατ' αρχήν δυνατό νά καταπολεμηθεῖ ή μεταφυσική άπ' αὐτή τήν πλευρά καί νά άπορριφτεῖ ως λογικά (δηλ. γλωσσολογικά) άδύνατα ή έάν ό άγώνας άπ' αὐτήν τήν πλευρά είναι κατ' αρχήν άσκοπος. Είναι πραγματικά μόνο ή άγνοια, όπως κάποτε Ισχυρίστηκε ό Wittgenstein, τῆς λογικῆς

γραμματικῆς τῆς κοινῆς γλώσσας πού καθιστᾶ δυνατὴ τὴ μεταφυσικὴ ὥστε μὲ μιά πραγματικὴ κατανόηση τῆς γλώσσας μας ἡ μεταφυσικὴ θά εξαφανιζόταν ἀπὸ μόνη της, ἢ διατίθεται ἡ γλώσσα μας ἀδιάφορα ἀπέναντι στὴ δυνατότητα «συνθετικῆς ἐκ τῶν προτέρων» γνώσης, ἐπίνοιας, σὲ μὴ ἐμπειρικά περιεχόμενα καὶ τὰ παρόμοια, μὲ ἓνα λόγο ἀπέναντι στὶς δυνατότητες μεταφυσικῆς γνώσης; Στὴν πρώτη περίπτωση κάθε παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ προβλήματος τῆς μεταφυσικῆς θά ἦταν ἄσκοπη, τέτοιο πρόβλημα δὲ θά ὑπῆρχε καθόλου. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς συνίσταται τότε στὸ νὰ ξεκαθαρίσει πῶς τέτοιο πρόβλημα δὲν ὑπάρχει καὶ γιατί συμβαίνει αὐτό.

Μεταφυσική και λογική γραμματική.

Ὁ Carnap τόνισε κάποτε ἰδιαίτερα ὅτι ὑπάρχουν δύο εἴδη ἀνευνοπιότητες ἀπ' ὅπου προέρχεται ὅλο τὸ ἀπόθεμα τῶν μεταφυσικῶν κρίσεων (1) δηλ. 1. μιά ἀνευνοπιότητα (ἀντίθετη πρὸς τὸ συνταχτικὸ) σύνδεση ἐννόητων καθαυτῆς ἐκφράσεων σὲ ψευτοπροτάσεις καὶ 2. μιά χρησιμοποίηση ἀνευνοπιῶν ἐκφράσεων σὲ προτάσεις πού εἶναι κατασκευασμένες σύμφωνα μὲ τὸ συνταχτικὸ. «Ὁ Καίσαρ εἶναι πρῶτος ἀριθμὸς» καὶ «μαθηματικὲς σχέσεις εἶναι μεγαλύτερης τελειότητας ἀπὸ τίς πραγματικὲς», εἶναι τοῦ πρώτου εἴδους. «Ὁ Ἀμπούκουλα εἶναι φριχτός» καὶ «ἡ οὐσία τοῦ σύμπαντος εἶναι πνευματικὴ», εἶναι τοῦ δευτέρου εἴδους. «Τὸ οὐδὲν οὐδενίζει» συνδυάζει καὶ τίς δύο ἀνευνοπιότητες.

Τὸ πλαίσιο γι' αὐτὴ τὴ ριζικὴ τοποθέτηση ἀποτελεῖ ἐκείνη ἡ νεώτερη ἀντίληψη τοῦ ἐμπειρισμοῦ, πού βρίσκει τὴν ἀντανάκλασή της στὸ ἐμπειριστικὸ νοηματικὸ κριτήριον. Μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριον δὲν παρέχεται μόνον ἓνας σαφὴς χαρακτηρισμὸς ἐμπειρικῶν προτάσεων, δηλ. ὁ καθορισμὸς τους ἐναντι μὴ ἐμπειρικῶν, ἀλλὰ κυρίως ὑποστηρίζεται πῶς αὐτὸ τὸ κριτήριον ἀποτελεῖ μιά προϋπόθεση γιὰ τὸ κατά πόσο μιά πρόταση ἔχει κᾶν νόημα. Στὴν πρωταρχικὴ του μορφή αὐτὸ θεωρήθηκε σάν κριτήριον τῆς ἐπαλήθευσης προτάσεων: «Λέμε ὅτι τότε, καὶ μόνον τότε, μιά πρόταση ἔχει νόημα γιὰ ἓνα δοσμένο πρόσωπο, ὅταν αὐτὸ ξέρει, πῶς ἡ κρίση, πού ἡ πρό-

ταση υποτίθεται ότι εκφράζει, είναι δυνατό να επαληθευτεί, δηλ. όταν ξέρει ποιές παρατηρήσεις θά τήν ὀδηγοῦσαν μέ ὀρισμένες προϋποθέσεις γιά νά ἀναγνωρίσει τήν κρίση σάν ἀληθή ἢ νά τήν ἀπορρίψει σάν ψευδή». «Οἱ λογικές προτάσεις» δέ μένουν ἔξω ἀπό τήν κλάση τῶν προτάσεων πού χαρακτηρίσαμε κατά τόν παρά πάνω τρόπο, ἀλλά ἀποτελοῦν σάν «λογικά ἀληθεῖς προτάσεις» ἐκείνη τήν ὀριακή περίπτωση, ὅπου ἡ «κενή» ἐμπειρία ἀρκεῖ γιά τήν ἐπαλήθευσή τους, καί σάν «λογικά ψευδεῖς» ἐκείνη τήν περίπτωση, ὅπου δέν ὑπάρχει καμιά δυνατή επαληθεύουσα ἐμπειρία. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τό πραγματοποιήσιμο τῆς επαλήθευσης, ἀλλά μόνο γιά τήν κατ' ἀρχήν δυνατότητα της (μιά πρόταση γιά τό ἐσωτερικό τῆς γῆς ἢ γιά τήν πίσω πλευρά τῆς σελήνης εἶναι π.χ. πρὸς τό παρόν πρακτικά ἀδύνατη, ἀλλά πάντως κατ' ἀρχήν επαληθεύσιμη). Ἐπίσης δέν πρέπει νά ἐκλαμβάνεται ἡ ἔκφραση «ἐπαληθεύσιμη» ἔτσι αὐστηρά πού μέ αὐτή νά νοεῖται μόνο μιά ὀριστική καί τελειωτική επαλήθευση. Ἦδη οἱ νόμοι-ὑποθέσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δέν μποροῦν νά ἐξαρκέσουν, ἂν πάρουμε ὡς μέτρο αὐτό τό κριτήριο. Γι' αὐτό τό λόγο καί ἀντικατέστησαν μερικές φορές τίς ἔκφρασεις «ἐπαληθεύσιμες» καί «ἐπαλήθευση» μέ τίς ἔννοιες «πιστοποιήσιμες» καί «πιστοποίηση» πού ἀπαιτοῦν λιγότερες προϋποθέσεις (2). Ἀκόμα καί οἱ ὄχι πλήρως πιστοποιήσιμες προτάσεις θεωροῦνται σάν ἐμπειρικά ἐννόητες.

Ἀργότερα ἔγινε φανερό, πώς ἡ διατύπωση τοῦ ἐμπειριστικοῦ νοηματικοῦ κριτηρίου πρέπει νά γίνει σέ δύο φάσεις (3). Ὑπενθυμίζουμε ἀκόμη μιά φορά ὅτι λογικές καί μεθοδολογικές ἔρευνες τότε μόνο μποροῦν νά ὀδηγήσουν σέ ἀκριβεῖς ὀρισμούς ἐννοιῶν, ὅπως «ἀναλυτικό», «συνθετικό», «λογικά παράγωγο», «πλήρως πιστοποιήσιμο», «ἀτελῶς πιστοποιήσιμο», «πλήρως ἐλεγχόμενο» κλπ. ὅταν δέν τίθεται σάν βάση ἡ κοινή μέ ὅλες τίς ἀοριστίες της, ἀλλά μιά τυπολογική σάν ἐπιστημονική γλώσσα. Σέ παρόμοιες ὅμως γλώσσες ὀρίζεται γενικά μέσο κανόνων τυπολογίας ποιά εἶδη σύνθεσης τῶν σημείων πρέπει νά θεωρηθοῦν σάν προτάσεις. Τέτοιοι κανόνες ὀρίζουν λοιπόν τήν ἔννοια «πρόταση στή Γ» ὅταν Γ εἶναι μιά τέτοια γλώσσα. Τό γεγονός αὐτό παίρνει ὅμως κατά τοῦτο ἕνα νέο νόημα ἀπ' ὅτι τονίστηκε στό προηγούμενο κεφάλαιο, καθ' ὅσο ἡ ἐρώτηση,

έάν μία ώρισμένη απόφανση ύπακούει στό έμπειριστικό νοηματικό κριτήριο ή τό άντιστρατεύεται, (καί συνεπώς πρέπει νά θεωρηθεί χωρίς νόημα) χωρίζεται στα ακόλουθα επί μέρους έρωτήματα:

1) Σέ σχέση μέ ποιά γλώσσα τίθεται αυτή ή έρώτηση; Οι τυπολογικοί κανόνες καί οι άλλοι όρισμοί, πού Ισχύουν γιά μία γλώσσα Γ1 δέν είναι ανάγκη νά Ισχύουν καί γιά τήν Γ2, ώστε ανάλογα μέ τήν έκλογή μιās γλώσσας, θα φτάσει κανείς σέ άλλα συμπεράσματα.

2) Έάν ή γλώσσα Γ έκλεγεί σάν έπιστημονική γλώσσα τότε πρέπει, στην περίπτωση πού μία έκφραση Α προταθεί μέ αξίωση έγκυρότητας, νά τεθεί τό έρώτημα: Είναι τό Α μία πρόταση στή Γ; Γιά τήν απάντηση σέ αυτό τό έρώτημα είναι αναγκαίες δύο μερικότερες διευκρινίσεις: α) περιλαμβάνει ή έκφραση Α σημεία πού πού απαντώνται στή Γ; καί β) σέ περίπτωση πού τό α) λάβει καταφατική απάντηση: ανταποκρίνεται ή σύνθεση τών σημείων Α στους κανόνες τής Γ; Συνιστάται λοιπόν νά εκλέγονται σάν προσδιοριστικοί κανόνες, τέτοιοι πού νά μπορεί μέ βάση τούς ίδιους νά αποφασιστεί έντελώς μηχανικά αν πρόκειται γιά μία πρόταση τής Γ ή όχι. Έάν αντίθετα ή έρώτηση αυτή εξαρτηθεί από τό κατά πόσον ένας όρισμένος τύπος είναι αποδειξιμος ή όχι, τότε μετατρέπεται ή έννοια «πρόταση στή Γ», σέ άπροσδιόριστη γιατί σύμφωνα μέ ένα θεώρημα του Α. Church δέν υπάρχει καμιά μηχανική προσδιοριστική διαδικασία γιά τήν αποδεικτικότητα τών προτάσεων. Παρόλα αυτά κατασκευάζονται από λογικούς καί μαθηματικούς άπροσδιόριστοι κανόνες. Οι Hilbert καί Bernays π.χ. έδωσαν σέ εκφράσεις, πού περιλαμβάνουν τό «αυτός ό οποίος» ένα άπροσδιόριστο όρισμό, γιατί τό κατά πόσον είναι έπιτρεπτή ή εισαγωγή αυτής τής έκφρασης εξαρτάται από τήν άπαγωγικότητα τών δύο τύπων τών λεγομένων «Unitätsformeln». Δέν πρέπει κανείς σ' αυτές τίς περιπτώσεις νά περιμένει από πριν πώς μπορεί πάντα νά δοθεί απάντηση στην έρώτηση «είναι αυτό μία πρόταση στή Γ ή όχι»;

3) Αφοϋ πρώτα αποφασίστηκε ότι Α είναι μία πρόταση στή γλώσ-

σα Γ μπορεί νά τεθεί τό καθαυτό ἐμπειριστικό νοηματικό ἐρώτημα: εἶναι ἡ πρόταση Α τῆς Γ, ἀφοῦ δέν εἶναι οὔτε ἀναλυτική οὔτε ἀντιφατική, ἐμπειρικά πιστοποιήσιμη ἢ ὄχι; Ἐδῶ θεωροῦμε σάν προϋπόθεση πώς τό κριτήριο τοῦ ἐμπειρικά πιστοποιήσιμου εἶναι τόσο αὐστηρό, ὥστε αὐτό νά καθιστᾶ δυνατή μιά σαφή διάκριση γιά κάθε προκείμενη πρόταση. Βέβαια αὐτό τό ἐμπειριστικό νοηματικό κριτήριο, μπορεί νά διατυπωθεῖ κατά πολλούς τρόπους, ἴσως μάλιστα πρός ἄπειρα πολλές διαφορετικές κατευθύνσεις (4). Ἄλλά καί ἡ πιό ἐλεύθερη διατύπωση θά ἀποκλείει πάρα πολλές ἀποφάνσεις ὡς ἐμπειρικά ἀνευνόητες.

Ἄς ἐξετάσουμε τά δύο πρῶτα σημεία. Ἐδῶ θά γίνει ἀμέσως φανερός ὁ συμβατικός χαρακτήρας στόν ὀρισμό τῆς ἔννοιας «πρόταση». Ἡ καθορίζονται ἐντελῶς ἐλεύθερα οἱ κανόνες, ὁπότε εἶναι χωρίς νόημα νά ἀπορρίπτει κανεῖς «μεταφυσικές» ἀποφάνσεις ὡς ἀνευνόητες λόγω ἐσφαλμένης γραμματικῆς δομῆς. Διότι αὐτή ἡ ἀπόρριψη δέν εἶναι παρά ἀπόρροια μιᾶς ὀρισμένης αὐθαίρετης ἐκλογῆς. Ἄντί «ἡ ἀπόφασή σου εἶναι μιά ἀνευνόητη πρόταση» θά ἦταν προτιμότερο νά πεῖ κανεῖς «ἡ ἀπόφασή σου ἀνήκει σέ μιά ἄλλη γλώσσα ἀπό ἐκείνη πού διάλεξα σάν ἐπιστημονική γλώσσα». Κανεῖς δέν ἔχει ἠθική ὑποχρέωση νά προβεῖ στήν ἐκλογική γλώσσα, πού χρησιμοποιεῖται στήν κατασκευή τῆς Γ σάν μεᾶρνηση τῆς μεταφυσικῆς λόγω τοῦ «ἀπαράδεκτου συντακτικοῦ» τῆς μεταφυσικῆς γλώσσας ἀποπλανᾶ μέ μιά θεωρητική κρίση ὡς πρός τή μεταφυσική, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει παρά ἐλεύθερη ἀποδοχή μιᾶς ἐκλογῆς. Ἡ ἀντίθετα οἱ τυπολογικοί κανόνες καθορίζονται μέ βάση ἕνα ἐνορατικό συλλογισμό. Ἐνας τέτοιος συλλογισμός μπορεί νά συνίσταται στό ὅτι ἡ μή τυπολογική γλώσσα, πού χρησιμοποιεῖται στήν κατασκευή τῆς Γ ὡς μεταγλώσσας δίνει τό μέτρο γιά ἐννόητες καί μή ἐννόητες προτάσεις: Αὐτό πού στήν καθομιλουμένη θεωρεῖται σάν μή ἐννόητο, δέν πρόκειται καί μετά τήν μετάφραση στή Γ νά εἶναι μιά ἀποδεχτή πρόταση. Ἄλλά γιατί αὐτό; Ἡ δέ δίνεται καμιά παραπέρα αἰτιολογία, ὁπότε δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο ἀπό μιά ἐλεύθερη ἀποδοχή, ἢ ἀπαιτεῖται ἕνα εἶδος ἐνορατικῆς προφάνειας γιά μιά παρόμοια διάκριση: εἶναι φανερό, πώς ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἶ-

δους δέν δίνουν έννόπτες προτάσεις. Τότε μετατίθεται τό ὄλο πρόβλημα σέ ένα έντελῶς διαφορετικό επίπεδο: εἶναι πάλι τό πρόβλημα τῆς προφάνειας πού αντικαθιστᾶ τό πρόβλημα τῆς «συντακτικῆς έννοπτότητας» μιᾶς πρότασης. Ἐάν ἦταν δυνατό νά διακρίνει κανεῖς μιᾶ ἐπιστημονικά έννόπτη καί ἐπιτρεπτή προφάνεια ἀπό μιᾶ μή ἐπιτρεπτή μεταφυσική ένόραση, τότε θά εἶχε ἐπιτευχθῆ μιᾶ κρίση ἐνάντια στή μεταφυσική. Μέ τόν ὄρο «μεταφυσική» θά έννοοῦσε κανεῖς ὅλες ἐκεῖνες τίς κρίσεις πού θά ἀπαιτοῦσαν αὐτό τό ἰδιαίτερο εἶδος προφάνειας, πού ὅμως εἶναι ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη ἀπαράδεκτο. Ὅρισμός καί ἀπόρριψη τῆς μεταφυσικῆς θά ἦταν τότε ένα καί τό αὐτό. Τήν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ ζητήματος πρέπει νά τήν ἀναβάλουμε ἀκόμη μιᾶ φορά, μέχρι νά ἐξετάσουμε τό πρόβλημα τῆς προφάνειας καθαυτό. Ἐδῶ μᾶς ἀρκεῖ ἡ διαπίστωση, πώς χωρίς τήν βοήθεια τῆς έννορατικῆς προφάνειας εἶναι έντελῶς ἀδύνατο νά κρίνει κανεῖς, ἐάν μιᾶ γλωσσική ἔκφραση ἀποτελεῖ μιᾶ έννόπτη ἀπόφανση ἢ μιᾶ ψευτοπρόταση. Τά ὄρια μεταξύ προτάσεων καί μή προτάσεων μπορεῖ νά προσδιοριστοῦν τότε, μόνο μέσο μιᾶς παραδοχῆς. Ἄλλά καί τό δεύτερο βῆμα κατά τήν διατύπωση τοῦ ἐμπειριστικοῦ νοηματικοῦ κριτήριου δέν ἀποτελεῖ τίποτα ἄλλο ἀπό μιᾶ ἀπλή παραδοχή, πού δέν ἐπιδέχεται παρατέρα θεμελίωση. Γιά νά τό κατανοήσουμε αὐτό πρέπει γιά ἐπιχειρηματολογικούς σκοπούς νά ξεκινήσουμε πάλι ἀπό τή διάκριση «συνθετικό - ἀναλυτικό», γιατί ὅλη ἡ θετικιστική ἐπιχειρηματολογία βασίζεται πάνω σ' αὐτή. Ἀναστελλοῦμε λοιπόν πρὸς στιγμή ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις ἐνάντια αὐτοῦ τοῦ δυῖσμοῦ κρίσεων καί περιορίζομαστε στήν ἐρώτηση κατά πόσον ὁ ἐμπειρισμός, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς συνθετικές κρίσεις εἶναι δυνατό νά θεμελιωθεῖ λογικά. Πρέπει κατ' ἀρχήν νά ἐξεταστεῖ κατά πόσο ὁ ὄρος «ἐμπειρισμός» εἶναι ἀσαφής. Μπορεῖ νά ἀναφέρεται στίς χρησιμοποιούμενες έννοιες, ἀλλά ἐπίσης καί στά τεθέντα αἰτήματα κρίσεων. Τό ένα δέν συνεπάγεται καί τό ἄλλο. Ἄς ὑποθέσουμε πώς δεχόμαστε νά χρησιμοποιηθοῦν σέ μιᾶ ἐπιστημονική θεωρία μόνο τέτοιες κατηγορηματικές ἔκφράσεις πού ἢ νά δηλώνουν ἄμεσα «παρατηρούμενες» ἰδιότητες καί σχέσεις, ἢ τουλάχιστον τέτοιες πού νά μποροῦν νά ἀναχτοῦν σέ παρατηρού-

μενες Ιδιότητες και σχέσεις, είτε μέσω όρισμού είτε μέ άλλον τρόπο (5).

Σ' αυτή τή θεωρία διατυπώνεται μία γενική πρόταση, πού άπ' τή μία δέν είναι αναλυτική, όπως έξάγεται από τήν έρευνα, άπ' τήν άλλη όμως δέ θεωρείται σά μόνο υποθετικά έγκυρη. Δέν πρόκειται έδω για τίποτα άλλο παρά για μία ειδική περίπτωση μιās μερικῆς κλάσης εκείνων τῶν κρίσεων, πού όνομάσαμε «συνθετικές κρίσεις a priori». Έναντίον τῆς δυνατότητάς τους δέν μπορεί νά διατυπωθεῖ καμιά αντίρρηση. Μόνο μέ επίκληση τοῦ δόγματος, πώς δέν μπορούν νά υπάρχουν συνάμα μή λογικές και μή υποθετικές γενικές κρίσεις, μπορούν ν' άπαγορευτοῦν. Έδω δέν οφείλουν όποσδήποτε νά προσκρούουν τέτοιου είδους προτάσεις στήν αρχή τοῦ έμπειρισμοῦ, εφόσον αυτή περιοριστεί στις χρησιμοποιούμενες κατηγορηματικές εκφράσεις.

Αυτό πού σχεδόν πάντα παραβλέπει ό έμπειρισμός μέ τήν αντιμεταφυσική του τάση, είναι, πώς έγκυρες γενικές κρίσεις a priori, πού όμως δέν είναι αναλυτικές, μπορούν νά υπάρχουν και στήν περίπτωση πού όλες οι έννοιες χωρίς έξαίρεση είναι έμπειρικῆς προέλευσης. Ό συνθετικός άπριορισμός δέν προϋποθέτει ότι διαθέτουμε «έμφυτες», «άπριοριστικές» έννοιες, «κατηγορίες» κλπ. Όταν κανείς παραδεχτεί πώς προτάσεις τοῦ είδους «όλες οι κρίσεις προϋποθέτουν παραστάσεις» και «κόκκινο και πορτοκαλί μοιάζουν μεταξύ τους περισσότερο άπ' ότι κόκκινο και πράσινο» δέν είναι αναλυτικές και δέν έχουν άπλώς υποθετική έγκυρότητα, τότε υπάγονται στήν έννοια τῶν συνθετικῶν προτάσεων a priori. Όμως περιλαμβάνουν εκτός από μερικές λογικές εκφράσεις μόνο έμπειρικές έννοιες.

Οὔτε μία λογική ανάλυση τῆς καθομιλουμένης γλώσσας, οὔτε πάλι για ανάλυση τῶν τυπολογικῶν γλωσσῶν μπορεί νά όδηνήσει έτσι σε ένα αποτέλεσμα μή συμβατικῆς ύφῆς, σύμφωνα μέ τό όποιο, μεταφυσικές αποφάνσεις προσκρούουν σε γλωσσικές αρχές. Αὐτές οι αρχές ἢ είναι παραδοχές ἢ κανόνες, πού στή μέχρι τώρα καθημερινή γλωσσική χρήση εφαρμόστηκαν έτσι ἢ άλλιῶς. Ακόμα και αν στή θέση τοῦ «έτσι ἢ άλλιῶς» μπορούσε νά τεθεῖ

ένα «πάντοτε», δε θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι αυτές οι αρχές είναι απόλυτες και απαραβίαστες. Αυτό θα ήταν μία απαγορευτική διάταξη ενάντια σε κάθε γλωσσοπλαστική τάση, που εισάγει όχι μόνο νέες εκφράσεις και συνδυασμούς λέξεων, αλλά έχει σα συνέπεια και μία αναθεώρηση του συντακτικού. Άλλα δεν πρέπει κάθε εξέλιξη μιᾶς γλώσσας, όπως την εννοούμε σήμερα, από μία πρωτόγονη γλώσσα, να προέρχεται μέσα από μία ολόκληρη σειρά τέτοιων «μή συνειδητῶν» αναθεωρήσεων; Και δεν είναι δυνατόν ένας έντελῶς νέος τρόπος θεώρησης στη φιλοσοφία να επιφέρει αναγκαστικά τή δημιουργία γραμματικά ασυνήθιστων κατασκευῶν προτάσεων – «ασυνήθιστων» από τήν ἄποψη τῶν ὅπως τώρα ακολουθουμένων κανόνων – που να ἀποσπᾶ τήν διανοητική ματιά τοῦ ἀκροατῆ ἢ τοῦ ἀναγνώστη ἀπό τίς συνηθισμένες ὁδούς και να τόν τρέπει πρὸς τό καινούργιο; Τυπολογικές γλώσσες ὅσο και να είναι ἐπωφελεῖς γιά τή λογική, τή μεθοδολογία, ἀκόμη και γιά τή διατύπωση μιᾶς ἐμπειρικῆς θεωρίας μέσα στά πλαίσια τῆς θεμελιακῆς ἔρευνας μιᾶς ἐπιστήμης, ἄλλο τόσο μπορούν να ἐπιφέρουν μιᾶ γλωσσική ἀκαμψία, ὅταν οἱ κανόνες που χρησιμοποιήθηκαν θεωρηθοῦν σάν οἱ ἐγκυροὶ και ἀληθεῖς, που πρέπει πάντα να ἰσχύουν. Τό δόγμα τῆς ἀνεγνωπτότητας τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ ἔχει χωρίς ἀμφιβολία μιᾶ ὀρισμένη μεταφυσική προέλευση: τήν πίστη ὅτι ὑπάρχει «ἡ» γλώσσα μέ μιᾶ δική της ἐμμενή λογική. Μεταφυσική θα σήμαινε τότε τήν ἐπιθυμία να καταρρίψει κανείς τή λογική και μαζί και τήν ἴδια τή γλώσσα. Ἡ ἐξέταση τυπολογικῶν γλωσσῶν ἐκθρόνισε ἀπό τή δική της πλευρά αὐτό τό δόγμα· διότι «ἡ» γλώσσα δέν ὑπάρχει και μαζί οὔτε και «ἡ» μιᾶ και μοναδική λογική τῆς γλώσσας. Μεταφυσικές γλώσσες εἶναι δυνατές ὅσο και μή μεταφυσικές, και ἡ ἀπόφαση γιά τό ποιᾶ κανείς ἐκλέγει ἢ εἶναι ζήτημα ἐλεύθερης ἐκλογῆς ἢ πρέπει να ἐξηγηθεῖ μέ ἄλλους λόγους ἀπό αὐτούς που ἀναπτύχθηκαν ἐδῶ.

Άλλα δε θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί δικαιολογημένα, ὅτι φιλοσοφικές ἀποφάνσεις μέ μεταφυσική χροιά εἶναι ἀόριστες και ἀνακριθεῖς – τό ἀτελεύτητο τῶν μεταφυσικῶν συζητήσεων φαίνεται ὅτι εἶναι ἓνα σύμπτωμα αὐτοῦ τοῦ πράγματος – , ἐνῶ μπο-

ρεϊ κανείς νά διατυπώση τίς προτάσεις τῶν ἐμπειρικῶν καί μαθηματικῶν καθώς καί τῶν λογικῶν ἐπιστημῶν σέ μιά ἀκριβή γλώσσα; Τί σημαίνει ἐδῶ «ἀκριβής»; Κατασκευάζεται μιά τυπολογική γλώσσα μέ βάση κανόνες πού διατυπώνονται μέ σαφήνεια. Ἡ γλώσσα εἶναι ἀκριβής μέ τήν ἔννοια, πώς μπορεί κανείς νά ἔχει τήν ἐποπτεία τῶν κανόνων, πώς μπορεί νά συνάγει ἀπό αὐτούς μερικά λογικά συμπεράσματα κλπ. Δέν εἶναι ἀκριβής ἀπό τήν ἄποψη, πώς δέν μπορούν νά γεννηθοῦν παρανοήσεις ὡς πρός τόν τρόπο τῆς χρησιμοποίησης καί τῆς σημασίας τῶν ἐκφράσεων πού χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτή. Δέν μπορεί νά εἶναι ἀκριβής ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη γιατί οἱ κανόνες δυνάμει τῶν ὁποίων κατ' ἀρχήν κατασκευάζεται πρέπει νά διατυπωθοῦν στήν κοινή γλώσσα, πού ἐδῶ λειτουργεῖ σά μεταγλώσσα. Ἡ «ἀοριστία» καί ἡ «ἀνακρίβεια» τῆς κοινῆς γλώσσας βρίσκει κατ' αὐτό τόν τρόπο δίοδο στήν τυπολογική τεχνητή γλώσσα. Ἄς πάρουμε π.χ. ἐκείνους τοῦς κανόνες, πού μ' αὐτούς καθορίζεται ἡ σημασία ἐκφράσεων τῆς τεχνητῆς γλώσσας. Ἀνάμεσα στίς ἐκφράσεις ὑπάρχει μιά ἀτομική σταθερά «Σ» κι ἕνας κανόνας, πού διατυπώνεται στήν μεταγλώσσα, ὀρίζει ὅτι «Σ» ἔχει τή σημασία «Καίσαρ». Διαγράφεται μ' αὐτόν τόν τρόπο εὐκρινῶς ἡ σημασία τοῦ «Σ»; Ἀκριβῶς τόσο λίγο ὅσο καί ἐκείνη τοῦ «Καίσαρ». Στήν ἐρώτηση ποιός νά ἦταν ὁ Καίσαρ μπορεί νά δώσει κανείς πολυάριθμες ἀπαντήσεις: Τό ἄτομο πού γεννήθηκε σ' αὐτή καί αὐτή τήν χρονική στιγμή, σ' αὐτό καί αὐτό τόν τόπο, πού ἔκανε αὐτές κι' αὐτές τίς πράξεις, πού αὐτή καί αὐτή τήν ἡμέρα δολοφονήθηκε ἀπό τό Βρούτο κλπ. Μέ βάση τήν ἔννοια περιγραφῆς πού ἔχει προτείνει ὁ Russell, μπορεί ἀναγνωριστεῖ ἕνα κύριο ὄνομα αὐτοῦ τοῦ εἴδους μέ τή βοήθεια περισσοτέρων περιγραφῶν τῆς μορφῆς «ἐκεῖνος πού ...». Τί γίνεται ὅμως ὅταν μερικές ἀπό αὐτές τίς περιγραφές δέν ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα; Τότε ἡ σημασία τῆς λέξης «Καίσαρ» ἔχει ἀλλάξει καί ἢ δέν θά χρησιμοποιήσουμε τότε καθόλου αὐτό τό ὄνομα ἢ θά ποῦμε «ὁ Καίσαρ δέν ἔζησε ποτέ». Ἐάν μέ τό «ἐκεῖνος πού...» περιγράφεται κάποιο ἀπό τά πολυπληθῆ περιστατικά τῆς ζωῆς τοῦ Καίσαρα, πού δέν μᾶς φαίνεται ἰδιαίτερα σημαντικό καί ἐάν μέ

βάση Ιστορικές Έρευνες προκύψει πώς αυτό τό περιστατικό δέν συνέβη ποτέ, τότε μάλλον δέ θά φτάσουμε σ' αυτό τό αρνητικό συμπέρασμα. Έπίσης ούτε στήν περίπτωση πού ἤθελε ἀποδειχτεῖ ὅτι τό πρόσωπο γεννήθηκε μίαν ἄλλη μέρα, ἢ δέν τό ἔλεγαν «Καίσαρα». Ἀλλά τελικά πρέπει νά υπάρξει ἕνα ὄριο. Ὑπάρχει πράγματι ἕνα σταθερό ὄριο; Θά υπῆρχε ἐάν μπορούσαμε νά ποῦμε καθαρά: αὐτό καί ἐκεῖνο εἶναι δευτερεύουσας σημασίας περιστατικά γιά τή ζωή τοῦ Καίσαρα, αὐτό καί ἐκεῖνο ἀντίθετα ὄχι. Γιατί τότε θά μπορούσαμε νά ποῦμε: ὅταν δευτερεύοντα περιστατικά ἀποδεικνύονται ψευδῆ, τότε θά συνεχίσουμε νά μιλάμε γιά τόν Καίσαρα σάν τόν Ρωμαῖο στρατηγό καί αὐτοκράτορα, ἐάν ἀντίθετα κάτι τό οὐσιῶδες (ἢ μάλλον: αὐτά καί αὐτά τά οὐσιῶδη;) ἀποδεικνύεται ψευδές, δέν πρόκειται νά πράξουμε τό ἴδιο. Κανένας ὅμως δέν μπορεί νά πεί ποῦ σταματάει τό ἐπουσιῶδες. Ὅλες οἱ ἐκφράσεις πού χρησιμοποιοῦμε εἶναι ἀνακριβεῖς μέ τήν ἔννοια πώς στηρίζονται σέ ἕνα πλῆθος σιωπηρῶν παραδοχῶν καί πώς δέν ἔχουμε δημιουργήσει τούς γλωσσικούς κανόνες γιά ὅλες ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις πού οἱ παραδοχές ἀποδείχτηκαν λαθεμένες.

Ἐπίσης καί ἕνα ἄλλο σημεῖο ἔχει σημασία. Στή χρησιμοποίηση τῶν ἐκφράσεων ἀντικατοπτρίζεται καί μιά κανονικότητα ὅλων τῶν μέχρι τώρα συμβάντων καί μιά σταθερότητα τῶν γνωστῶν σέ μᾶς πραγμάτων καί δέ διαθέτουμε κανένα κριτήριο γιά τό πότε θά ἔπρεπε νά παραιτηθοῦμε ἀπ' τή χρησιμοποίησή τους, ἐάν στό μέλλον παρουσιαστεῖ μιά ἐλάττωση αὐτῆς τῆς κανονικότητας καί σταθερότητας. Κάποιος λέει π.χ. σέ ἕναν ἄλλο: Κοιτάξτε αὐτό τό ὠραῖο σπίτι! Μόλις οἱ δύο πλησιάσουν τό σπίτι αὐτό ἐξαφανίζεται. Ἦταν λοιπόν μιά παραίσθηση; Ὑστερα ἀπό λίγο μπορεί πάλι νά παρουσιαστεῖ, ὕστερα πάλι νά ἐξαφανιστεῖ. Μπορεῖ ἐδῶ κανείς νά μιλάει ἀκόμη γιά σπίτι ἢ ὄχι; Ἡ ἐρώτηση αὐτή δέν εἶναι ἀποκρίσιμη γιατί δέν διαθέτουμε ἀρχές πού θά ἐπέτρεπαν ἀπάντηση γιά παρόμοια ἀφύσικα περιστατικά (6).

Ὅ,τι συνάγεται ἀπ' αὐτά τά παραδείγματα εἶναι ἡ διαπίστωση, πώς ἡ γλώσσα μας τότε κινεῖται σέ ἕνα σαφές πεδίο συνεννόησης, ὅ-

ταν μερικές δυνατότητες δέν πραγματοποιούνται. 'Ακριβώς γιατί δέν μπορούμε βασικά νά πούμε τίποτα γι αυτές τις δυνατότητες υπάρχει μιά άοριστία, πού δέν μπορούμε νά ἄρουμε καί μιά ἀνακρίβεια τῆς κοινῆς γλώσσας.

Γιά νά μπορούμε νά συνεννοούμαστε καθαρά μεταξύ μας, πρέπει νά προϋποθέσουμε σιωπηρά πώς ἄπειρα πολλές δυνατότητες δέν πραγματοποιούνται. Μιά γλώσσα πού νά μᾶς ὀπλίζει γιά ὅλες τις δυνατότητες δέν υπάρχει. Σ' αὐτό καί ὄχι στίς ἀφελείς ἀντιστοιχίες λέξεων ὀφείλεται κυρίως ἡ ἀοριστία τῆς κοινῆς γλώσσας (7). Αὐτή ἀκριβώς ἡ ἀοριστία εἶναι ὅμως πού εἰσχωρεῖ σέ κάθε τυπολογική γλώσσα μέσο τῶν σημασιολογικῶν κανόνων. Μόνον ὅταν κανεῖς χρησιμοποιεῖ μιά τέτοια γλώσσα σάν ἀνερμήνευτο λογισμό δέν παρουσιάζονται παρόμοια προβλήματα. Γι' αὐτό μποροῦν τά πλήρως τυπολογικά μαθηματικά νά φτάσουν σέ ἕνα βαθμό ἀκρίβειας, τόν ὁποῖο δέν μπορεῖ νά πλησιάσει καμιά πραγματολογική ἐπιστήμη. Γιατί μόλις μιά τυπολογική ἐπιστήμη θρεῖ μιά ἐφαρμογή πρέπει νά ἀναλυθεῖ σημασιολογικά τό περιεχόμενό της (νά ἐρμηνευτεῖ) καί τότε ἐμφανίζονται πάλι οἱ παραπάνω δυσκολίες. Αὐτές ἐξάλλου δέν μπορούμε νά τις ἄρουμε ταυτίζοντας, βάσει παραδοχῆς, σέ περιπτώσεις ὀνομάτων ὅπως «Καίσαρ» τό ὄνομα μέ μιά μοναδική περιγραφή καί αὐτό π.χ. νά τό ὀρίσουμε ἐξισώνοντάς το μέ τό «ἐκεῖνος ὁ στρατηγός, πού αὐτή καί αὐτή τήν ἡμέρα διάβηκε τόν Ρουβίκωνα». Γιατί σχετικά μέ ὅλες τις ἐκφράσεις πού ἀπαντοῦν σ' αὐτήν τήν περιγραφή γεννιῶνται τά ἴδια προβλήματα: 'Επίσης δέν ὠφελεῖ νά δημιουργήσουμε μιά «ἀναγωγική θεωρία» πού νά καθιστᾶ δυνατή τήν μετάφραση τέτοιων ἐκφράσεων σέ ὀνόματα γιά «ἄμεσα δεδομένα»: κόκκινο, σκληρό, κρύο κλπ. Γιατί ἀκόμη καί σχετικά μέ τέτοιες ἀπλούστατες ἐκφράσεις δέν εἶναι δυνατό νά ἀποκλειστοῦν οἱ παρανοήσεις. Στήν διυποκειμενική γλωσσική ἐπικοινωνία δέν μπορῶ βέβαια νά ἀρχίσω μέ τέτοιες ἐκφράσεις ἀλλά ὀφείλω γιά νά ἐξηγήσω τή σημασία τους νά χρησιμοποιήσω ἄλλες ἐκφράσεις, πού ὅλες εἶναι δυνατό νά παρανοηθοῦν. 'Ακόμη καί ὅταν ὑποδεικνύω ἕνα κόκκινο χρῶμα καί λέγω «αὐτό εἶναι κόκκινο» ἢ ἀπλῶς «κόκκινο»

τότε καταλαβαίνει ίσως ό άλλος αὐτήν τήν πρόταση μέ τέτοιον τρόπο σάν νά ἦταν στή δική μου γλώσσα ταυτόσημη μέ «ἐκείνο τό χρώμα, πού παρουσιάζει τήν μικρότερη όμοιότητα μέ τό ἐδῶ δεικνυόμενο χρώμα εἶναι τό χρώμα κόκκιο» κλπ.

Ἐδῶ δέν ὑποστηρίζαμε τή μεταφυσική ἀντικρούοντας ἢ ἀναιρώντας τήν ἀοριστία πού τῆς προσάπτουν. Ἀπλῶς διαπιστώσαμε, π ὡ ς κανείς δέν μπορεῖ νά πολεμήσει τήν μεταφυσική μέ ἐπιχειρήματα πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον κάθε νοητῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας. Ἐνας σκεπτικιστής θά ἀπαντήσει ίσως σ' αὐτό: Καλά δέχομαι τόν ψόγο ἐναντίον τῆς μεταφυσικῆς καί τόν μεταφέρω σέ όλα ὅσα λέγονται. Αὐτό πού ἀναφέρθηκε πάρα πάνω, π ὡ ς κανείς δέν μπορεῖ νά ἐλέγξει ὅλες τίς δυνατότητες, δείχνει ὅτι ἐμεῖς βασικά χρησιμοποιοῦμε μόνο λέξεις, πού δέ γνωρίζουμε τή σημασία τους. Δηλαδή λέμε πάντα ἀνοησίες.

Δέ θέλουμε ἐδῶ νά χρησιμοποιήσουμε τό γνωστό τέχνασμα καί νά ἐφαρμόσουμε τά ἴδια καί στόν ἴδιο τόν σκεπτικιστικό ἰσχυρισμό, ἀλλά θά ἀρκεστοῦμε σέ μία θετική ἐπιχειρηματολογία. Ἡ μόνη πού ὑπάρχει φαίνεται νά εἶναι αὐτή: ὅτι δέν εἶναι καταστροφή ἂν ἡ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τοῦ λόγου μένει αἰώνια ἀπροσπέλαστη. Αὐτό εἶναι τόσο λίγο σωστό ὅσο καί στήν περίπτωση οὔ φυσικοῦ πού θεωρεῖ σάν δυστύχημα ὅταν προσκρούει στά ὅρια τῆς ἀκριβῆς μέτρησης. Ἀντίθετα: ὅπως εἶναι ἀνευνόητα νά κάνει κανείς ὑπολογισμούς μέ ἀκρίβεια κατώτερη τῆς ἀκριβῆς μέτρησης, ἔτσι πρέπει νά βλέπουμε σάν ἀνευνόητο νά ἀπαιτοῦμε ἀπό τή γλώσσα μία ἀκρίβεια, πού δέν εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἀπρόσκοπτη διεξαγωγή τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, ἐνόσω τουλάχιστον δέν ἐμφανίζεται συνεχῶς στόν κόσμο κάτι ἐντελῶς νέο. Μποροῦμε νά μιλάμε προσωρινά· ἀλλά δέν ἔχουμε καμιά ἐγγύηση γιά τό ὅτι δέ θά πάψει κάποτε αὐτή ἡ συνεννόηση καί ὅτ ἰξαφνικά δέ θά βρεθοῦμε σέ μία βαθυλώνια σύγχυση. Ἡ γλώσσα δέν εἶναι καμιά ἀσφαλίστικη δικλείδα ἐνάντια σήν ἀνοικειότητά μας μέσα στόν κόσμο: δέν ἀποτελεῖ τόν «οἶκο τοῦ εἶναι».

Εἰδικές τεχνητές γλώσσες (κανονιστικές γλώσσες) ὑπηρετοῦν εἰ-

δικούς σκοπούς. 'Εάν τις χαρακτηρίσει κανείς σαν «ἀκριβείς» γλώσσες, σέ αντίθεση μέ τήν καθομιλουμένη αυτό δέ σημαίνει τίποτα άλλο παρά πώς είναι καταλληλότερες γιά τόν ειδικό σκοπό. Είναι ό σκοπός από τή φύση του τέτοιος ώστε νά απαιτείται μία κατά προσέγγιση πληροφορία, τότε μπορεί ίσως αυτή ν' αποδοθεί στήν καθομιλουμένη γλώσσα χωρίς καθόλου μαθηματικές και λογικές εκφράσεις και δέν έχει κανένα νόημα νά ψέξει κανείς αυτή τήν πληροφορία ως πρός τήν ἀκρίβειά της γιατί στήν προκειμένη περίπτωση δέν υπήρχε κανένα ἀκριβολογικό ιδεώδες. "Όταν όμως υπάρχει ένα έτσι ορισμένο ιδεώδες τότε μπορεί κανείς δημιουργώντας ειδικά γλωσσικά όργανα μέ δικούς τους κανόνες λειτουργίας, νά επιδιώξει νά πλησιάσει αυτό τό ιδεώδες χωρίς όμως ποτέ και νά τό πραγματοποιεί πλήρως γιά τούς λόγους πού είπαμε. 'Επίσης δέν πρέπει νά παραβλέπεται τό γεγονός ότι ή δημιουργία ενός τυπολογικού συστήματος, πού θά χρησιμεύσει σαν όργανο, δέν αποτελεί καθαυτό έγγύηση γιά τήν ἀκρίβεια. Περιττά και άνόητα μπορούν νά λεχτούν σέ κάθε γλώσσα. 'Η άποφυγή και τών δύο δέν εξαρτάται από τήν κατασκευή συστημάτων, αλλά από τήν προσωπική άσκηση.

Δύο σημεία ιδίως έχουν γιά μās σημασία: ότι απόλυτη ἀκρίβεια είναι ένα φάντασμα, πού δέν πρέπει κανείς νά κυνηγάει και ότι δέν υπάρχει ένα είδος ἀκρίβειας και συνεπώς ούτε ένα κριτήριο γιά τή διάκριση λιγότερο ή περισσότερο ἀκριθών γλωσσών. «" Ένα ιδεώδες ἀκρίβειας δέν υπάρχει και δέν ξέρουμε τί θά πρέπει νά σκεφτοῦμε σχετικά» (8). Γι' αυτό δέν μπορεί και νά διατυπωθεί ή άποψη πώς οι μεταφυσικές αποφάνσεις παρουσιάζουν αναγκαστικά έλλειψη ἀκρίβειας. Δέν μπορεί νά προσκομίσει κανείς στή μεταφυσική ένα ιδεώδες ἀκρίβειας άπ' έξω και κατόπιν νά τήν κρίνει σύμφωνα μέ αυτό, όπως δέν μπορεί επίσης νά πάρει ένα αστρονομικό ιδεώδες ἀκρίβειας γιά νά εξακριβώσει αν κάποιος ανταποκρίθηκε ή όχι στήν πρόσκληση: «Έλα σήμερα ἀκριθώς στίς δύομιση γιά μεσημεριανό φαγητό». Οι ιδιαίτερες επιδιώξεις μιās «μεταφυσικῆς» έρευνας πρέπει νά καθορίζουν κατ' αρχήν τήν ἀκρίβεια πού πρέπει νά επιδιώκεται στό σχηματισμό τών αποφάνσεων. Καί εκεί οι διατυπώσεις μπορούν νά είναι έπαρκείς, από

τήν άποψη όμως άλλων σκοπιμοτήτων πρέπει να θεωρηθούν σαν άνακριθείς. Ιστορικές όμως παρατηρήσεις («ή άνακρίβεια τών μεταφυσικών αποφάνσεων φαίνεται στο ότι δεν μπόρεσε να επιτευχτεί καμιά συνεννόηση» κλπ.) δέ λογαριάζονται καθόλου. Κατά τον ίδιο τρόπο υποδείξεις όπως «σήμερα επιτυγχάνεται καθ' αρχήν συνεννόηση για φυσικά και χημικά προβλήματα όχι όμως και για μεταφυσικά» μπορούν να θεωρηθούν στην καλύτερη περίπτωση κοινωνιολογικές διαπιστώσεις, που δέ συντελούν στη λύση του μεταφυσικού προβλήματος, γιατί εδώ δεν πρόκειται για ένα «quid facti» αλλά ένα «quid juris» κι αυτό όφείλουμε να τονίσουμε ακόμη μιά φορά.

Τά όρια τής γνώσης και ή γλώσσα.

Άν και δεν είναι δυνατό ν' άρχίσει κανείς από την πλευρά τής γλώσσας μιά επίθεση έναντίον όρισμένων αποφάνσεων, που έχουν την άπαίτηση να έχουν γνωστική άξία, δηλαδή έναντίον άκριβώς τών «μεταφυσικών» προτάσεων, πάντως δεν πρέπει κανείς να παραβλέπει στην διεργασία τής γνώσης τον περιοριστικό ρόλο τής γλώσσας. Κατ' αρχήν είναι οι λεγόμενες αντινομίες, όπου γίνονται φανερά τά γλωσσικά όρια. Η καθημερινή γλώσσα δέ δημιουργήθηκε για να γίνεται λόγος για «κλάσεις τών κλάσεων ατόμων» κλπ. Δεν είναι λοιπόν και τόσο άξιοπερίεργο πώς εμπλέκεται κανείς σε αντιφάσεις, όταν τή χρησιμοποιήσει για τέτοιους σκοπούς. Πρέπει τότε να επανοηθούν ίδιες τεχνικές διαδικασίες, για να μάς βοηθήσουν να βγούμε από αυτήν την περιπλοκή. Στο κεφ. II θ' ασχοληθούμε έκτενέστερα με τό θέμα αυτό. (Σ. Μ.: Άναφέρεται σε επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου).

Ένα άλλο σημείο είναι πώς μπορεί κανείς ξεκινώντας μόνο από τή γλώσσα, να Ισχυριστεί ότι πρέπει να υπάρχουν γνωστικά όρια. Άλλά αυτά δεν είναι ό ρ ι σ μ έ ν α όρια. Κατ' αρχήν διαπιστώνουμε πώς όλα όσα είναι δυνατό να γνωστούν πρέπει να διατυπώνονται σε αποφάνσεις. Αυτά είναι άπειρα πολλά άπαριθμήσιμα, γιατί ή γλώσσα μας μόνο πεπερασμένους συνδυασμούς συμβόλων από πεπερασμένο αριθμό βασικών συμβόλων επιτρέπει. Άλ-

λά de facto από πεπερασμένο ὄν, μόνο πεπερασμένα στον ἀριθμό μπορεί νά λεχτοῦν. Ὑπάρχουν ὅμως ἄπειρα πολλά γεγονότα: γιά νά περιγραφοῦν ὅλα τὰ γεγονότα πρέπει σέ κάθε γεγονός νά συναρτᾶται μιά περιγραφή. Οἱ περιγραφές ὅμως εἶναι καί οἱ ἴδιες γεγονότα. Οἱ περιγραφές σχηματίζουν ἔτσι ἀπ' τή μιά ἓνα πραγματικό ὑποσύνολο ὄλων τῶν γεγονότων, ἀπ' τήν ἄλλη θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν τόσες περιγραφές ὅσα καί γεγονότα, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ὅ λ α τὰ γεγονότα περιγράφονται. Μόνο ἄπειρα σύνολα ὅμως μποροῦν νά εἶναι ἴσα μέ ἓνα πραγματικό ὑποσύνολο. Εἶναι λοιπόν ἀδύνατο ὅλα νά γίνουν γνωστά καί σά γνωστά νά διατυπωθοῦν σέ μιά πρόταση. Ἀπό αὐτό ὅμως δέν ἔπεται μέ κανένα τρόπο, πώς ὑπάρχει κάτι πού δέν μπορεί νά γίνει γνωστό καί οὔτε πώς ὕστερα πρέπει νά ὑπάρχει ἓνα ὄριο μεταξύ τοῦ «βασιλείου τοῦ νοπτοῦ» καί τοῦ «βασιλείου τοῦ μή νοπτοῦ». Τό ὄριο δέν ἐντοπίζεται. Δέν ξεχωρίζει ὀρισμένα ἀντικείμενα ἢ γεγονότα ἀπό ὀρισμένα ἄλλα, ἀλλά ἀφήνει σέ μᾶς τήν ἐκλογή. Ἐάν κάποιος ἔχει μιά βιβλιοθήκη, στήν ὁποία μπορεί νά τοποθετήσει 200 βιβλία μεσαίου μεγέθους, τότε θά προσπαθήσει μάταια νά βάλει μέσα ὅλα τὰ βιβλία μεσαίου μεγέθους ἄν ἔχει 220 ἀπό αὐτά. Ἡ περιεκτικότητα τῆς βιβλιοθήκης εἶναι περιορισμένη, δέν ὑπάρχουν ὅμως ὀρισμένα βιβλία πού δέν μπορεί νά βάλει μέσα καί συνεπῶς θά ἦταν ἀνεπρόσβλητο νά πεί: αὐτά καί ἐκεῖνα τὰ βιβλία εἶναι ἐντεῦθεν τοῦ ὀρίου, αὐτά καί ἐκεῖνα ἐκεῖθεν. Ὅποιοδήποτε βιβλίο χωράει σ' αὐτήν, ὄχι ὅμως ὅλα. Κατά τόν ἴδιο τρόπο μπορεί ὁποιοδήποτε γεγονός νά περιγραφεῖ ἀλλά ὄχι ὅλα τὰ γεγονότα.

**«Φαινομεναλισμός», «Φυσικαλισμός»
καί «ὑπερβατικές» ἔννοιες.**

Ἀπομένει νά ἐξετάσουμε τό ἐρώτημα ἐάν μπορεί τουλάχιστον νά ἀποκλειστεῖ λογικά κάθε εἶδος μεταφυσικῆς, πού μεταχειρίζεται ἐκφράσεις, πού ἀναφέρονται στό «ὑπερβατικό». Τότε θά εἶχαμε τό δεύτερο εἶδος τῆς ἀνεπρόσβλητης, πού ὑποστηρίχτηκε, τῶν μεταφυσικῶν ἀποφάνσεων: ὅταν κανείς ἀπαιτεῖ ἀπ' ὅλες τίς μή λογικές ἐκ-

φράσεις ἢ νά μποροῦν νά ἀναφέρονται ἄμεσα στήν ἐμπειρία ἢ νά μποροῦν νά ἀναχτοῦν ἔμμεσα σέ ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τότε οἱ εἰδικά «μεταφυσικές - ὑπερβατικές» λέξεις εἶναι χωρίς νόημα. Τό ἴδιο χωρίς νόημα πρέπει νά εἶναι προτάσεις στίς ὁποῖες ὑπάρχουν οἱ λέξεις αὐτές.

Ἡ ἀπαίτηση νά χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικά «παρατηρήσιμες» ἢ «αἰσθητές» βασικές ἐνότητες σάν ἄτομα καί «παρατηρήσιμα» καί «αἰσθητά» κατηγορήματα σάν βασικά κατηγορήματα, στά ὁποῖα πρέπει νά ἀνάγονται ὅλα τά ἄλλα, βρῆκε τόν ἀντικτυπό της σέ διπλή μορφή: στόν «φαινομεναλισμό» καί στόν «φυσικαλισμό». Αὐτοί ἀποτελοῦν, θά μπορούσε νά πεί κανεῖς, τή θετικιστική μορφή τῆς μεταφυσικῆς ἀντίθεσης μεταξύ «πνευματικισμοῦ» καί «ύλισμοῦ». Ἐνῶ ὅμως οἱ δύο θεωρίες βρίσκονται σέ ἀντίφαση μεταξύ τους, ἀφοῦ ἡ μία ἰσχυρίζεται πώς κάθε πραγματικό ἀποτελεῖται ἀπό φυσικές βασικές ἐνότητες, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀντίθετα πώς κάθε πραγματικό εἶναι «ψυχικῆς» ἢ «πνευματικῆς» ὑφῆς, ὁ «φυσικαλισμός» καί ὁ «φαινομεναλισμός» συμβιβάζονται ἐντελῶς· γιατί παρουσιάζουν μόνο διαφορετικές ἐπιστημονικές μορφές τῆς γλώσσας. Ὁ «φαινομεναλισμός» ἰσχυρίζεται πώς εἶναι δυνατό νά ἐξηγηθοῦν ὅλα, ἀκόμη καί ἡ φυσική πραγματικότητα, χωρίς νά χρειαστεῖ νά πάει κανεῖς πέρα ἀπό τό φαινομενικό, ὅπως π.χ. τίς ποιότητες τῶν αἰσθήσεων καί τά «στοιχειώδη θιώματα» (Сгар), κλπ. Ὅλες οἱ ἐπιστημονικές ἀποφάνσεις μποροῦν συνεπῶς νά μεταφραστοῦν σέ μιὰ γλώσσα πού, ἐκτός τῶν λογικῶν ἐκφράσεων, περιλαμβάνει μόνον ὅσα μποροῦν νά ἀναχτοῦν σέ ἄμεσα δεδομένα. Ὁ «φυσικαλισμός» ἰσχυρίζεται ἀντίθετα ὅτι μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν ὅλα, ἀκόμη καί ὁ κόσμος τῶν φαινομένων ἀρκεῖ νά χρησιμοποιήσει κανεῖς σάν βασικές ἐνότητες τοῦ συστήματος «φυσικαλιστικά» στοιχεῖα: πράγματα, διεργασίες καί τά παρόμοια. Τό ἓνα πρόγραμμα δέν ἀποκλείει τό ἄλλο, ἂν κανεῖς δέν ὑποστηρίζει, πώς οἱ χρησιμοποιούμενες βασικές ἐνότητες ἀποτελοῦν τά ἀληθινά «πραγματικά» δομικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου, ἓνας ἰσχυρισμός πού εἶναι τότε μόνο δυνατός ὅταν κανεῖς ἐγκαταλείψει τόν ἐμπειρισμό καί μεταπηδήσει στή μεταφυσική. Ἐάν ἐντούτοις ὑπάρχει μιὰ ἀντίθεση μεταξύ τῶν δύο κατευθύνσεων, τοῦτο γι'αὐτό

καί οἱ δύο διεκδικοῦν γιά τόν ἑαυτό τους τήν «ἐπιστημολογική προτεραιότητα».

Καί οἱ δύο ἰσχυρίζονται ὅτι ξεκινοῦν ἀπό τό ἄμεσα αἰσθητό. Ἀπό τή μιά πλευρά λέγεται, ὅτι φαινόμενα εἶναι τά ἀντικείμενα τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας καί κατά συνέπεια πρέπει ὅλα νά ἀναχτοῦν σέ αὐτά. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐξαίρεται ἀπό τόν «φυσικαλισμό», πώς αὐτά τά λεγόμενα φαινόμενα ἀποτελοῦν στήν πραγματικότητα ἀποτελέσματα μεταγενεστέρων ἀναλύσεων καί πώς στήν ἀνερμήνευτη, «ἀκατέργαστη» ἐμπειρία γίνονται ἀντιληπτά καί ἀντικείμενα παρατήρησης» πράγματα καί συμβάντα. Ἐπίσης πώς ἡ «φυσικαλιστική» γλώσσα εἶναι ἡ μόνη πού εἶναι τόσο «δαισθησιακή» ὅσο καί «διυποκειμενική» καί «οἰκουμενική» (9). Τά ἐπιχειρήματα καί τῶν δύο εἶναι ἰσχνά (10). Εἶναι μᾶλλον ἀδύνατο νά ἀποφασίσει κανείς ἐάν ἡ ἀπόφανση «μόλις εἶδα μιά κηλίδα φαιά νά κινεῖται ἀργά πάνω σέ μιά γαλάζια ἐπιφάνεια» περιγράφει περισσότερο τήν ἀνερμήνευτη ἐμπειρία, ἢ ἡ πρόταση «μόλις εἶδα ἕνα σύννεφο νά περνάει στόν οὐρανό». Σ' αὐτό προστίθεται τό γεγονός, ὅτι ἡ διαφορά μεταξύ τῶν δύο συστημάτων δέν μπορεῖ νά διαγραφῆ με σαφήνεια κυρίως γιατί ὁ «φυσικαλισμός» ὀφείλει νά ἀρχίζει ἀπό «παρατηρήσεις» καί ἐπομένως δέν μπορεῖ κανείς νά χρησιμοποιήσῃ π.χ. ἄτομα ἢ ἠλεκτρόνια σάν βασικά στοιχεῖα, ἐάν δέ θέλει νά θίξῃ τήν ἀρχή τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Σήμερα ὑπάρχει ἡ τάση νά ἐγκαταλειφτεῖ ἐκτός ἀπό τήν παλαιά μεταφυσική καί ἡ ἐπιστημολογική ἔριδα καί νά ζητηθεῖ ἡ δημιουργία συστημάτων καί πρός τίς δύο κατευθύνσεις. Μπορεῖ τότε νά προκύψῃ πώς ὁ οἰκουμενισμός πού ἐπιδιώκουν καί πού σύμφωνα μ' αὐτόν ὅλα πρέπει νά ἐκφραστοῦν στήν δοσμένη γλώσσα δέν ἐπιτυγχάνεται καί στίς δύο περιπτώσεις, ἀλλά ὅτι εἶναι δυνατό νά ἐπιτευχθοῦν καλύτερα εἰδικοί σκοποί μέ τό ἕνα ἢ τό ἄλλο σύστημα.

Τελευταία ἔχει γιά μᾶς σημασία τό γεγονός πώς συνδέεται μέ τά δύο αὐτά εἶδη συστημάτων ἡ παράσταση τοῦ ἀναγωγισμοῦ: ἐπιστημονικές πραγματολογικές ἀποφάνσεις πρέπει νά ἀποδοθοῦν μέ προτάσεις πάνω σέ δεδομένα. Οἱ βελτιώσεις καί οἱ ἐκλεπτύνσεις τοῦ νεώτερου ἀναγωγισμοῦ ἐναντι ἐκείνου τῶν Ἑγγλων ἐμπειρικῶν

Locke και Hume συνίσταται κυρίως στο ότι δεν απαιτείται πιά για όλες τις μεμονωμένες εκφράσεις να μπορούν να μεταφραστούν σε μία παρόμοια γλώσσα για τό πραγματικό αλλά μόνο για προτάσεις και σύνολα προτάσεων σαν ολόπτες. Παρ' όλες τις μέχρι τώρα, εν μέρει εξαιρετικά όξυδερκείς, προσπάθειες παραμένει ή θέση του αναγωγισμού πρόγραμμα για να μην πούμε: δόγμα(11). "Οχι μόνο δεν μπορεί κανείς από πριν να καταστήσει σαφές πώς μία αναγωγή στα δεδομένα είναι αναγκαία, αλλά δεν έχει ακόμη στεφτεί με επιτυχία ούτε μία συγκεκριμένη σχετική προσπάθεια. 'Η πολεμική έναντιον τής αντιτιθέμενης στον ανταγωνισμό τοποθέτησης δεν αποτελεί υποκατάστατο τής επιτυχίας.

"Ας υποθέσουμε τώρα ότι ο αναγωγισμός αποδεικνύεται σαν μη πραγματοποιήσιμος. Ποιό είναι τό όριο μεταξύ έννόπτων και άνεννόπτων εκφράσεων που αναφέρονται στο «ύπερβατικό»; 'Ανενόπτες εκφράσεις θά ήταν φυσικά οί μη έμπειρικές, ένω έμπειρικές οί εκφράσεις που ανάγονται σε παρατηρούμενα φυσικά αντικείμενα ή φαινόμενα. Αύτή ή προϋπόθεση μιās αναγωγής δεν είναι πιά δεδομένη. 'Η όλη διάκριση καταπίπτει και τό δεύτερο έπιχείρημα άνεννοητότητας καταρρέει. 'Αλλά και εάν κάποτε στο μέλλον πρόκειται να στεφτεί ο αναγωγισμός με επιτυχία, θά μπορούσε απ' αυτό να προκύψει κάποιο συμπέρασμα σχετικά με τις εκφράσεις που είναι έπιτρεπτές και άνεπιτρεπτες (άνεννόπτες) σε μία έπιστήμη; Τό πρόβλημα του αναγωγισμού είναι βασικά καθαρά τεχνικό. Συνίσταται στο έρώτημα εάν κάποτε θά έπιτευχτεί ή κατασκευή μιās γλώσσας που να πληρώνει ώρισμένους όρους. Δεν είναι όμως έντελώς παράλογο να έξαρτάται από τή λύση ενός τεχνικού προβλήματος τό έρώτημα, εάν είναι δυνατή ή μεταφυσική σαν έπιστήμη, με τήν έννοια ενός κλάδου του έπιστητού, που αναφέρεται σε «ύπερβατικά» αντικείμενα (μεταφυσική του ύπερβατικού) ;

'Ο ριζοσπαστικός έμπειριστής δεν μπορεί να ίκανοποιηθεί με τέτοιου είδους αντιρρήσεις. Και εάν ακόμη ο αναγωγισμός δεν ήταν εφαρμόσιμος θά μπορούσε να άντιταχτεί πώς αυτό δε θίγει καθόλου τον έμπειρισμό. Και ο Quine π.χ. αντιπροσωπεύει ένα έμπειρισμό, αλλά χωρίς τά δύο δόγματα του αναγωγισμού και

χωρίς τόν χωρισμό όλων τῶν προτάσεων σέ ἀναλυτικές καί συνθετικές. Γιά τίς μεμονωμένες ἔννοιες δέν ἀπαιτεῖται νά μποροῦν νά ἀναλυθοῦν μέ κάποια διαδικασία ἢ τέχνασμα σέ ἐμπειρικές, ἀλλά μόνο νά ἀποτελοῦν οὐσιώδη συστατικά τέτοιων θεωριῶν, οἱ ὁποῖες νά προσκρούουν περιφερειακά στήν ἐμπειρία, ὥστε νά ἐμφανίζονται ἀντιθέσεις μ' αὐτήν καί νά ὀδηγοῦν σέ μιά ἀνασκευή τῆς θεωρίας. Οἱ ἀποφάνσεις τῆς ὑπερβατικῆς μεταφυσικῆς δέν μποροῦν νά προσκρούουν σέ κανένα σημεῖο μέ τήν ἐμπειρία καί συνεπῶς δέ στηρίζονται πουθενά. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τίς εἰδικές μεταφυσικές ἔννοιες πού οὔτε καν ἔμμεσα δέν συνδέονται μέ τήν ἐμπειρία.

Κατά τό μέτρο πού τό ἐπιχείρημα αὐτό ἀναφέρεται στίς μεταφυσικές ἀποφάνσεις στηρίζεται στήν ἀντίληψη πώς ἐκτός τῶν καθαρά λογικῶν κριτηρίων τῆς γνώσης δέν ὑπάρχει παρά μόνο ἡ ἐμπειρία, ἐνῶ ἀντίθετα δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει κανείς καμιά προφάνεια ὁποιασδήποτε ὑφῆς γιά τέτοιου εἴδους κρίσεις. Ἔτσι μετατίθεται πάλι τό πρόβλημα στό προσωρινά ἀνοιχτό ἐρώτημα ἐάν εἶναι δικαιολογημένη ἢ ὄχι ἡ ἀποδοχή μιᾶς προφάνειας. Ὅσον ἀφορᾷ στίς «ὑπερβατικές μεταφυσικές» ἔννοιες ἡ ἀρνητική στάση ἀπαιτεῖ μιά παραπέρα θεμελίωση. Μιά τέτοια θεμελίωση δέν εἶναι ἀλλιῶς νοητή παρά ἐάν καταφύγει κανείς στά δεδομένα: «πῶς μπορεῖ ὅμως κανείς νά μιλάει γιά κάτι πού δέν εἶναι συνδεδεμένο ἔστω καί κατά ἕνα χαλαρό τρόπο μέ τά δεδομένα;» Ἐδῶ νοεῖται δολίως μέ τόν ὄρο «δεδομένα» αὐτά πού συνήθως καλοῦνται «δεδομένα τῶν αἰσθήσεων». Στήν πραγματικότητα ὅμως «δεδομένο» γενικά δέν εἶναι κάτι πού νά μπορεῖ νά ὀριστεῖ κατά τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τόν τρόπο: δέν εἶναι δυνατό νά πεῖ κανείς ἀπό πρῖν, τί μπορεῖ γενικά νά καταστεῖ δεδομένο. Καί τό αἶσθημα τοῦ σεβασμοῦ καί τῆς εὐγνωμοσύνης εἶναι ἐπίσης κάτι δεδομένο, ἴσως ἀκόμα καί τοῦτο, πῶς τό αἶσθημα τοῦ σεβασμοῦ καθαυτό χαρακτηρίζεται σάν «ἀξιολογότερο» ἀπό ἕνα φυσικό αἶσθημα ἱκανοποίησης. Κατά τόν Max Scheler πρέπει κανείς νά περιλάβει στό δεδομένο καί τό «ὄν τοῦ εἴδους: θεϊκόν» δεδομένο στό θρησκευτικό βίωμα καί γιά ἐκεῖνον πού τό ἔχει.

«'Αλλά διυποκειμενική γλωσσική επικοινωνία, πού είναι προϋπόθεση κάθε επιστήμης, μπορεί νά υπάρχει μόνον εκεί όπου οί αποφάνσεις αναφέρονται στό δεδομένο μέ τήν στενότερη έννοια». Αὐτός ὅμως ὁ Ισχυρισμός δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ σάν βάσιμος. Σέ μιά θρησκευτική κοινότητα π.χ. μπορεί νά γίνει λόγος γιά τό θεό μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὅπως ὅταν μιλάμε γιά ἀνθρώπους, πόλεις, ἀτομικούς πυρῆνες καί ἐλικοειδῆ νεφελώματα. Ἐνα ἐννόητο γλωσσικό «παίγνιο» δέν υπάρχει μόνο στήν περίπτωση πού υπάρχει ἐγγύηση πώς μπορεί ὁ καθένας νά λάβει μέρος σ' αὐτό. Ἐάν αὐτό θεωρεῖται ἀδύνατο εἶναι γιατί κανείς πιστεύει πώς μόνο μιά γλώσσα πού ἀναφέρεται στό δεδομένο μέ τήν στενότερη έννοια καί μόνο αὐτή μπορεί νά μαθευτεῖ μέ αὐστηρά λογικό τρόπο: ἐπισημαίνει κανείς διάφορα χρώματα καί λέει «πράσινο», «κόκκινο», κλπ.

Παρατηρήσαμε ὅμως ἤδη, πώς σέ κάθε περιοχή τῆς γλωσσικῆς επικοινωνίας εἶναι δυνατές οί παρανοήσεις καί ὅτι δέν υπάρχει μέθοδος πού νά μπορεί νά ἀποκλείσει ὅλες τίς παρανοήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γλωσσικές ἐπεξηγήσεις ὅπως «αὐτό ἐκεῖ τό ὀνομάζω πράσινο» προϋποθέτουν, πώς γνωρίζει ἤδη κανείς τί σημαίνει «αὐτό ἐκεῖ» καί «ὀνομάζω». Λογικές ἐκφράσεις ὅπως «ὅλα», «δέν», «ἤ» μαθαίνονται στή πορεία τῶν συζητήσεων κατά περιστάσεις, κατά τή διόρθωση τῶν λαθεμένων ἀπαντήσεων (Α: «Εἶναι τό βούτυρο στήν ἀποθήκη τῶν τροφίμων;» Β: «Ναί, εἶναι στήν ἀποθήκη». Ὁ Α κοιτάζει καί φτάνει στή διαπίστωση: «'Αλλά δέν εἶναι στήν ἀποθήκη!» ἢ Α: «Ξόδεψες ὅλα τά χρήματα στά ψώνια;» Β: «Ναί, τά ξόδεψα ὅλα». Συγχρόνως δίνει ὁ Β στόν Α ἕνα μέρος τοῦ ποσοῦ πίσω. Τότε ὁ Α: «Μά δέν τά ξόδεψες ὅλα! κλπ.). Τέτοιες περιπτώσεις δέν μποροῦν ποτέ νά ἀποκλείσουν τή δυνατότητα μιᾶς σφαλερῆς ἐρμηνείας ὅσο συχνά καί ἂν ἔχουν ἐπαναληφθεῖ. Δέν υπάρχει μιά βασιλική ὁδός γιά τήν ἐκμάθηση μιᾶς γλώσσας. Ἡ ἐκλαμψη τῆς κατανόησης εἶναι πάντα ἕνα ἄλμα ἀπρόσιτο σέ μιά λογική ἢ ἐμπειρική ἀναγωγή. Ὁ ἐμπειρισμός ὅταν ὑψωθεῖ σέ ἀντιμεταφυσικό δόγμα ξεφτίζει τό λογικά ἄλυτο πρόβλημα τῆς γλωσσικῆς συνεννόησης. Τό αἶνιγμα παραμένει, εἴτε γίνεται λόγος γιά τό ἐμπειρικό εἴτε γιά τό μή ἐμπειρικό. Τό ἄλ-

μα ως τήν διυποκειμενική συνεννόηση είναι και τις δύο φορές τό ίδιο. Τό συμπέρασμα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου είναι ἀρνητικό. "Οτι ἀπό τή γλώσσα μπορεί νά κριθεῖ ἡ δυνατότητα τῆς μεταφυσικῆς δέν ὑποστηρίχτηκε σχεδόν ποτέ, οὔτε καί μπορεί νά ἀναμένεται. Ἄντίθετα ἔχει γίνει πιστευτό, πώς ἡ μεταφυσική καταδείχτηκε ἀδύνατη ἀπό τήν πλευρά τῆς γλώσσας. Αὐτή ἡ πεποίθηση ἀποδείχτηκε σφαλερή. Δέν πρέπει πάντως νά ὑπερτιμᾶ κανεῖς τή γλώσσα. Δέν προδιαγράφει οὔτε ποιᾶ εἶδη ἐμπειρίας μᾶς εἶναι προσιτό οὔτε ποιό εἶδος μή ἐμπειρικῆς γνώσης μπορούμε νά ἀποκτήσουμε. Ἄρκεῖ ὅμως ἡ δύναμή της γιά νά παραστήσει νέες ἐμπειρίες καί τρόπους τοῦ «εἰδέναι» καί νά τούς περιλάβει στό «παιχνίδι» της, μέ τή μόνη προϋπόθεση πώς αὐτές οἱ ἐμπειρίες καί οἱ τρόποι τοῦ «εἰδέναι» δέν περιορίζονται μόνο σέ ἓνα πρόσωπο. Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση θά ἔμενε ὄχι μόνο τό μή ἐμπειρικό καί τό ἄγνωστο ἀνείπωτο, ἀλλά καί τό ἐμπειρικό καί τό γνωστό.

Ἄς μή ξεχνᾶμε ὅμως, ὅτι δέν πρέπει νά ὑποτιμᾶμε τή γλώσσα, προπάντων τήν κακόπιστη μυστική της κυριαρχική δύναμη. Δέν μπορεί νά ἀμφισβητήσῃ κανεῖς, πώς ἐνῶ σέ πλείστες φιλοσοφικές συζητήσεις ἐμεῖς νομίζουμε πώς στοχαζόμαστε γύρω ἀπό σοβαρά προβλήματα, ἡ γλώσσα μᾶς περιπαίζει.